

ПРОГРАМА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ "СТРАНДЖА – САКАР"
ВТОРИ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН СИМПОЗИУМ – 1980 г.

КУКЕРСКИЯТ ОБРЕД КАТО ДРАМАТИЧНА ИГРА

Олег Младенов

Народното творчество е преди всичко огледало на художествената дейност на народните маси. Тази художествена дейност включва песента, разказа, нричането, обредния танц, мимиката, жеста, материално-художественото творчество. Тези компоненти на народното творчество се проявяват навсякъде в живота на хората от селото - на жетва, на хорото, на седянка и най-вече във всички обреди, свързани с пожелания за плодородие, щастие и здраве, отразяващи живота и стремежите на селяните. Пряк реализатор на тези компоненти е самият човек, неговият постоянен стремеж към творчество и изява, затова фолклорът се определя преди всичко като изпълнителско изкуство.

Но, по силата на неговата съхранена синкретичност и изпълнителска природа фолклорът показва едно особено и специфично предпочитание към драматичното действие. От една страна, всяко изпълнение на фолклорно произведение носи белезите на играта, на представлението, от друга страна, драмата като специфична форма на художествено творчество е слабо позната на фолклора. И което е най-важното, тя използува, пронизва по необходимост цялата народна обредност. Така че фолклорът има и няма драматично изкуство, драматичното е негова присъща, органична форма и заедно с това е слабо развита като жанров феномен,[1] въпреки че в класификацията на фолклора народната драма съществува като отделен такъв. Това е така, защото народната драма такава, каквато тя съществува в руския фолклор, и такава, каквато ние познаваме днес, в нашия фолклор тя не съществува, не успява да се развие и обособи в отделен, самостоятелен жанр. По-специално можем да говорим само за елементи на народната драма. Тези елементи се проявяват във всички обреди и обичаи, свързани с бита на нашия народ, намират израз в своеобразната театрализация на обредната ни култура.

В този случай, разглеждайки обреда кукери като част от обредната ни система, като обред, дълбоко свързан със земеделския бит на народа, в който в един първичен и елементарен вид се проявява връзката между труда и художественото творчество, представена чрез изпълнителското майсторство на участвуващите обредни лица, ще разгледам елементите на народната драма, застъпени в обреда. Ще видим до каква степен и в какво се изразява драматичното и дали обредът като цяло представлява драма, драматична игра или днес изпълнява само функции на „театрален" спектакъл.

С обреда кукери се чествува започването на новата земеделска година. В

този случай той се явява като отражение на обществено-социалния и земеделски бит на народа. Това показват описанията на обреда. И тук се натъкваме на една изключителна трудност - голямата вариантност на действието при обреда, породена както от силата на местната традиция, така и от изпълнителските качества на участвуващите обредни лица. Така че при кукерите ние трудно може да имаме или да съставим един постоянен модел на обредното действие. Затова нека вземем за примерен модел описанието на кукерските игри в с.Бояново, Елховска околия,[2] в което ще потърсим елементите на народната драма, застъпени в обреда:

„Кукеров ден" в с.Бояново започва на Месопостната неделя и продължава 3-4 дни, а понякога и 5-6. За този ден младежите започват да се приготвят много отрано. Приготвят маските, които се наричат „гугли". За направата на една „гугла" са необходими много материали. Потребна е кожа, и то от коза. Предпочита се цветът на кожата да бъде чисто бял или бял с червеникаво-кафяви петна, или общият тон да е такъв. Разбира се, не липсват гугли и с черен цвят на кожата. Освен кожи за направата е необходима и пластина за лицевата страна, на която се правят отвори за уста, нос и очи. Нагоре от двете страни се издигат успоредно два рога, увити в разни цветни парчета плат. На маската се поставят дълги мустаци от конска опашка. Зашива се и подходяща кожичка за брада, доста дълга. Към предварителните приготовления се отнася и снабдяването със звънци. Приготвя се и „калъч", изработен във форма на тежка широка сабя. Някои, които се смятат от „баш-кукерите", си изработват и „токмак" от дърво, досущ като бомба бухалка.

Кукерите се маскират сутринта на Месопостната неделя. Обличат чукман върху своите дрехи. На краката слагат бели навуща с черни върви или ботуши. Около кръста си връзват звънците. Кукерът навлича маската на главата си, а който има и „токмак" и стремейки се да не бъде забелязан от кой двор излиза, се появява на улицата. На улицата всички кукери буйно подскачат, като се стремят да вдигат повече шум със звънците. Наизлизат от дворовете млади, стари, жени и деца и подхвърлят на кукерите весели закачки. В миналото, па и доскоро жени и особено моми не смееха да излизат на улицата, защото кукерите, „дядките" и „бабичките", като се блъскаха в зрителите, дори доста силно удряха. „Дядките" пък са по-груби в шегите си. Те носят често кожички от заек, агне и други и понякога се доближават незабелязано до момите и търкат кожичките по устата им. Често с тия кожички удрят по събраните моми, за да ги заделят и заделяйки някоя мома, се шегуват с нея, като дори я прегръщат. „Дядките" и „бабичките" са също маскирани, но не с гугли, а с маски от плат или от кожа. Обличат обикновено много скъсани дрехи или здрави, но обърнати наопаки. Всички особено много се защитават. Ако някой посегне да свали маската на кукерин или „дядка", па макар и да е бил той съвсем малко дете, всички, щом забележат, се спускат и с калъчки и тояги удрят тогова, който ги е закачил. И понеже има доста мъже, които се закачат, почти постоянно има тичане, удряне, блъскане и весели викове. Улицата, дето играят кукерите, е запазена само за тях. Кукерите, щом забележат мъж, който не са бръснали, хукват към него и, подскачайки, не го освобождават, докато не го „обръснат". Бръсненето става с калъча, като наподобява съответни движения. След това подскачат, докато „клиентът" плати за почерпка.

Така продължава през първия, втория и третия ден. Надвечер на последния ден се ходи от къща на къща. Кукерите си хващат гайдарджия и заедно с „булката" посещават домовете. „Булката" е маскиран младеж с начервени устни и страни. През това време почти е определен и „хаджията" - баш кукерина. Отивайки в някой двор, пък и из улицата, гайдарджията свири специално кукерско хоро. Кукерите се нахващат на хорото. През това време булката ще гледа да издебне стопаните на къщата, които гледат хорото, да отиде в къщата, ако не са я заключили предварително, и взема бакър с вода, разлива го из къщата и маже. Като усетят стопаните какво става в къщи, хукват вътре, за да я изгонят, а през това време „дядките" и някои други ходят по полозите да обират яйцата. След свършване на хорото кукерите сядат на калъчите, за да има берекет. Стопаните ги даряват половин крина жито, което се събира в чувал. Същото се повтаря и другаде.

След свършване на това кукерите отиват да орат на мегдана. Докато се приготви ралото и крината с храната, кукерите играят из мегдана, като се закачат с присъствуващите. Цялото село излиза да гледа орането. За този много важен обред „хаджията" отмерва лехата, като бавно крачи. Щом замахне с ръка и хвърли семе, останалите кукери силно дрънкат звънците, прекрачва друга крачка, пак замахва и пак раздрънкват звънците. При всяко прекрачване „хаджията" изговаря някакви турски думи. Щом насее „хаджията", търкулва шиника като колело. Ако той се захлупи, през годината няма да има берекет, ако падне отворен нагоре, ще има берекет. След това започва оранего. Двама или повече кукери се впрягат в буюндрука с ралото, а „хаджията" хваща ралото. „Булката" с пръчка застава пред ралото, та помага да обръща биволите. Направят две-три бразди за отораване и спират. След това буюндрукът и ралото се изправят нагоре, подпрени едно на друго. През това време „булката" избягва от „хаджията" при друг някой кукерин, а „хаджията" я гони да си я вземе. Щом я настигне, той я натиска на земята. Ако друг успее да му я открадне, също я натиска. Всички дрънкат със звънци. По направената от ралото и буюндрука стълба „хаджията" се изкачва, като другите кукери крепят отдолу ралото. Като се качи горе, той се провиква: „Хора селяни". Всичко утихва. При пълна тишина изрича няколко цинични думи, след което кукерите силно раздрънкват звънците, а насъбралите се силно се смеят. Това се повтаря до три пъти. След всичко това кукерите се пръскат по домовете си и така завършва празникът.

Когато „хаджията" засява, казва на турски: „От един шиник хиляда [illegible] да станат". Като играят в двора на някоя къща, може да ги накарат да налягат на земята, за да наляга и житото. И който остане прав, булката го удря с пръчка, за да ляга и той."

Описанието на обреда показва едно сложно и продължително действие, което Хр.Вакарелски определя като най-съществен белег на едно драматично произведение в народното творчество.[3] Още Аристотел в книгата си „Поетика" пише: „Действието - ето сърцевината, основната същност на... всяко драматическо творение изобщо. Но това действие трябва да бъде непременно „сериозно" - да бъде човешки значимо, да засяга решения и постъпки от съдбоносно значение... и още, да бъде „завършено" да представлява от себе си напълно развита и изяснена цялост, един цялостен, жизнен действен случай".[4] И ненапразно теорията отделя голямо внимание на действието. Всички драматургични съставки: сюжет, кон-

фликт, образ, композиция, се разглеждат от теорията на драмата само от този ъгъл - от начина, по който ги оформя и реализира действието.

Като важен компонент на драмата, обредното действие, както и действието при класическата драма, има определено времетраене. При обреда обаче то има две измерения. Едното е календарното, което обхваща времето от Местни до Сирни заговезни. Второто обхваща рамките на деня - обикновено от изгрев до залез слънце или докъсно след обед. Това е една страна на обреда, която го доближава до театралната функция на драмата.

В класическата драма движението на действието към финала минава през определени възлови моменти: завръзка, кулминация и развръзка. Закон на това движение е неговата настъпателност, т.е. веднъж започнало, това действие неминуемо се стреми към своя финал. То обаче трябва да представлява една завършена *цялост*, един *цялостен жизнен, действен случай*. Казаното дотук за класическата драма може да отнесем и за действието при обреда кукери. При него движението на действието напред се забелязва при по-продължително наблюдение на обреда. Извършваните понякога с точна последователност обредни действия в двора на стопаните, на улицата и на мегдана придават на действието сякаш еднообразност, заблуждават, че то няма никакъв напредък. Всъщност непрекъснато действието се развива и се стреми към естествения си финал - обредното заораване, засяване и пожелаване на плодородие през годината. Този финал представлява кулминацията в композицията на това действие. В нея П.Петров определя следните по-главни моменти: стичане, сбор, споходи, шествия, засяване и разотиване.[5] Стичането обхваща излизането на кукерите от къщата, събирането им на някоя широка махленска улица и потеглянето им към мястото на общия сбор. Сборът обхваща събирането на махленските групи кукери. Споходите представляват посещенията на кукерската дружина във всяка къща, извършването на съответни обредни действия и пожелаване на плодородие. Шествията са съпроводени със задевки по улиците и площадите. От една страна, кукерите закачат предимно девойките, но не подминават и зрителите, които са ги наобиколили, а, от друга, зрителите също не остават длъжни на кукерите. Засяването става обикновено на „кукерската нива" или на мегдана. Този обичай представлява сеитбения производствен цикъл. При разотиването кукери и селяни напускат с весело настроение „кукерската нива" и се прибират по домовете си.

По-голяма част от фолклористите и етнографите разделят композицията на обреда на две части: от сутрин до обед и от обед до надвечер. В първата част се включва появата на кукерите и другите персонажи на улицата, обикалянето на къщите и играта им на улицата. Понякога тази първа част не трае до обед, а продължава два-три дни. Това е едно от различията от класическото действие, което обикновено има определено часово времетраене. Втората част на обреда обхваща играта на кукерите на площада, обредното заораване, засяване, благословиите за плодородие и гадаенето на бъдещата реколта. Чак след това кукери и селяни се прибират по домовете си.

Може да кажем също, че мястото на обредното действие не е точно определено. Негова сцена е цялото село, а за декор служи естествената украса на улиците и къщите. Друго, което прави впечатление в драматичното действие на обреда, е естествената обредна комуникация между изпълнители и зрители. Последните не са пасивни наблюдатели на действието. Тази публика е обект на

внимание от страна на изпълнителите. А, от друга страна тя вече реагира като пряк участник в това действие, с което допринася за поддържане на динамиката му. Но все пак спрямо обредните действия и танца на кукерите тя си остава публика. Това е много съществен белег на обреда - участието на зрителите като един вид изпълнители в него.

Няколко думи тук трябва да се кажат за елементите, чрез които се реализира действието. Това са танцът и пантомимата. Участникът в танца е участник в едно колективно действие, което се стреми да въздейства на публиката, да постигне едно художествено внушение. По този начин хората от селото са вярвали, че чрез танца и словото ще въздействуват върху природата. Наблюдавайки обреда, забелязваме, че кукерите извършват танцови движения, придружени с жестове в определени моменти. Когато са в двора на стопанина, на мегдана, когато извършват определен ритуал. От това може да направим извода, че танцът е взет в обреда, за да подсили даден момент от обреда със своето магическо въздействие. Същата роля изпълнява и разигравaната пантомима на полов акт, на обредното заоравaне, сеене и жътва. Чрез имитацията участниците в обреда се стремят да отразяват реални моменти от живота, да ги претворят чрез пантомимата в един художествен свят, какъвто те желаят, като по този начин, използувайки магическата сила на танца, жеста и мимиката, са искали да въздействуват върху природата.

Чрез обредното действие, чрез целия комплекс от свързани едно с друго действия и символи, обредът отразява жизнените и обществено битовите интереси на народните маси и техния поминък - земеделието. Заедно с това чрез същността и съдържанието на обреда, мимически и символно участвуващите персонажи отразяват конфликтите, съществуващи в живота на трудовите земеделци. Източник на тези конфликти в случая са противоречията в самата действителност. Това са представите за някаква зависимост на човека, на неговия живот и поминък от природните сили и явления, на които тогава той не е могъл да въздействува. Всъщност драматичността в обреда се поражда от тази именно зависимост, тъй като земеделието на тогавашния етап на развитие е зависело от природните сили, а желанията на земеделците, показани в обреда чрез играта на персонажите, са продиктувани в случая от неговите жизнени интереси, от неговия стремеж към по-щастливо бъдеще, т.е. конфликтът между човешките желания и тяхната реална реализация в действителността поражда необходимостта от драматическо действие. Когато се наблюдава играта на кукерите, може да се каже, че в нея няма конфликт, че те играят за развлечение на цялото село. Действително това на пръв поглед е така. Но всъщност конфликтът е заложен дълбоко в същността на обреда. Може да кажем, че конфликтът в обреда присъствува косвено. Той не е изразен чрез ярки, конкретни сблъсъци на характери, на ситуации. Участвуващите персонажи показват чрез играта си идеалния свят, към който те се стремят. Чрез нея те измолват от божеството, което почитат, здраве и плодородие през годината, като в същото време не знаят дали този щастлив свят ще стане реален. И именно по това конфликтът в обреда е различен от конфликта в съвременната драма, където имаме ясно представени конфликтни ситуации на борба между персонажите в драмата, на противопоставяне на характери, цели и интереси.

Всяко едно драматично действие се извършва от определени действуващи

лица. В съвременната драма то се извършва от предварително определени, добре подготвени и квалифицирани лица, които ние наричаме артисти. Тази роля в обреда изпълнява кукерската група заедно с останалите немаскирани персонажи. В следващите редове искам да се спра преди всичко на персонажите. Така както и в класическата драма те са строго определени. Предварително обаче трябва да се направи една уговорка, че различните персонажи имат различни варианти в отделните села и райони, като смисълът, съдържанието и ролята, която изпълняват в обреда са обикновено едни и същи. Освен кукерите, сред персонажите присъстват булката и младоженецът, заменени в някои села от баба и дядо или циганин и циганка. Винаги в обреда присъства и царят, който извършва най-важната част от обреда - орането и засяването. Неговата функция в други села се изпълнява от „бей", „баш-кукерин", „кросноджия" и други, а в по-ново време и от кмета на селото или най-уважавания стопанин. Други персонажи, присъстващи в обреда, са така наречените „харачари", „пуфкари", „доктор", „поп", някъде „офицер", пазачите на кукерската булка „арнаутите" и др. Както и при съвременната драма и при обреда кукери съществува предварително разпределение на персонажите. Това се отнася особено за избирането на цар и булка. За булка обикновено се избира момък с по-миловидно лице или кьосе. Освен това не всеки се е наемал да бъде „булка", понеже е трябвало да издържа на грубите шеги и закачки на кукерите и публиката. Определянето на цар е било по-сложно нещо, защото хората са вярвали, че на този ден от царя зависи плодородието по нивите и в семейството. В някои села той се избира чрез жребий. В други избират този, който е бил късметлия, т.е., когато е бил цар е имало добра реколта, или който е изявен стопанин. Това показва, че разпределението на персонажите не е произволно, а се обуславя от известни норми, свързани с обществено-социалното значение на персонажите. Освен това вниманието ни привлича взаимоотношението между персонажите в обреда. Отделната личност се изявява преди всичко в целия колектив, в който има определени закони и правила. Отделно от това всеки един от участниците влага по-голям или по-малък интерпретаторски талант в играта си. Важното в случая е това, че „тук съществува вътрешно деление на изпълнители и на лица, които контролират, насочват, въплъщават правата на институцията в една важна дейност - реализацията /на обреда - О.М./. По този начин обредът се изгражда като драматична игра[6]

Диалогът също заема важно място в изпълнителското изкуство на драмата, тъй като е единият от нейните основни елементи. При кукерите развит диалог, така както в античната и съвременна драма няма. В обреда обаче може да търсим наченки на диалог. Тези бедни наченки не очертават характери, дори не описват действието като „недоразвития" диалог в древногръцката драма. Може само да съжаляваме, че записвачите на обреда не са изнесли на бял свят повече подробности за словото в него. Мнозина от тях споменават за песни, които са се пеели на кукерите, за думи, които кукерите изговаряли, за благослови, пожелания и наричания при обредното засяване. С някои от тях ние разполагаме. Ще приведа като пример описанието на Стоилов, което представлява интересен диалог, изпълняван при обредното засяване.[7]

„Когато заорават до три пъти „станеникът" куцем с единия крак почва да сее, а селяните го питат:

- Какво сееш?

- Жито - отговаря стопанинът.
- Колко пари килото го даваш?
- Тридесет пари.
- Какво сееш? - питат пак селяните.
- Ръж - отговаря станеникът.
- Колко пари килото го даваш?
- Десет пари и т.н. докато изредят всички храни."

Но за сметка на това благословиите и наричанията за плодородие са много разпространени и съществуват във всяко село. При тях се наблюдава едно изключително разнообразие, което не може да бъде обхванато в рамките на този доклад. Искам да спомена само това, че диалогът и благословиите се явяват само в някои сцени, и то предимно при обредното засяване и след това. В тези случаи диалогът не играе решаваща роля за развитието на действието, а има преди всичко ритуално-магическа функция. Тук той „не замества просто речта, не е просто начин за предаване на мисли и чувства. Като явление го е плод на вътрешна необходимост, на социално-трудовата дейност да се създаде една втора реалност, една художествена реалност.[8] Това особено много се отнася за благословиите и наричанията за плодородие в обреда.

Разглеждайки обреда кукери като драматична игра, може да отбележим и наличието на реквизит. В него може да включим маската, костюма и атрибутите необходими за обредното действие. Но преди всичко трябва да отбележим, че реквизитът в обреда има преди всичко символно-магическа функция. Така например маската в обреда се явява изключително необходима като материален символ, за да може участникът в обреда да изпълни своята роля - магическото въздействие върху природните сили. Посредством нея момъкът има възможност да се превъплъщава, да подражава и имитира. Трябва да отбележим също, че освен многото варианти, които съществуват в отделните региони, маската носи белега на личното творчество на автора, който я е създал, като е обединил в нея съществените и общовалидни черти на образа, на който подражава.

При кукерите обредното облекло допълва маската като създава една по-пълна представа за дадения образ. Но днес преобличането е загубило магическото си значение, което е имало, и затова сега му се придава само естетическа функция. При него по-специално може да кажем, че сега се придържа общо взето към народното облекло в дадения регион. Това проличава особено добре в облеклото на булката и младоженеца. Но трябва да подчертаем и това, че при обреда кукери, костюмът отделя персонажите от зрителите. В този случай имаме условия за проява на театрални елементи при обреда. От това може да направим извод, че костюмът е непосредствено свързан с изпълнителското изкуство на обредните лица.

Атрибутите в съвременната драма допълват костюма на персонажите. Само че докато при тази драма те могат да се заменят, да се изхвърлят, при обреда те са строго фиксирани и свързани със символните функции, които изпълняват и участват активно в реализирането на обредното действие. Те са необходими за осъществяване на символно-магическата цел на обреда, а даже и показват характера на драматичното действие - неговата народностна същност.

В заключение може да се каже, че както при съвременната драма, така и

при обреда кукери е налице най-важният компонент на драмата - действието. И друго, също много важно, че и двете действия не са произволни, а целенасочени, завършени в рамките на определени времена. Но при обреда имаме още едно измерение на времето - календарното. И при кукерите действието следва точно определена сюжетна линия, преследва се точно определено художествено внушение и въздействие, което трябва да постигнат, с отразяването на реални жизнени случаи, обредните лица, с помощта на обредния реквизит. И двете действия се реализират чрез мимиката, жеста, танца, пантомимата. Само че при обреда кукери то се реализира изключително чрез тези компоненти за разлика от съвременната драма. Защото тя използува другия важен елемент на драмата, който не е развит при кукерите - диалога. Но в същото време при обреда съществува конфликт, без който едно драматическо произведение не би могло да бъде наречено драма. Наистина конфликтът в действието външно не е изразен, но той съществува, заложен в същността на обреда.

Обредът кукери не се развива в истинска драма, но в него откриваме всички елементи на класическата драма. Поради различни причини те са развити и застъпени в различни степени. За сметка на диалога, който е много слабо развит, много добре са застъпени танцът и пантомимата. Затова от всичко, казано дотук, може да се направи изводът, че обредът кукери представлява преди всичко драматична игра.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Т.Ив.Живков**. Народ и песен, С., 1977, с.34-35.

2 **Г.Данев**. Кукери и кукеров ден в с.Бояново, Елховска околия, сп.Български народ, кн.1, год.11, с.26-29. Тук описанието е със съкращения.

3 **Хр.Вакарелски**. Етнография на България: С., БАН, 1974, с.698.

4 **Аристотел**. Поетика, 1947 г., гл.10, с.36.

5 **П.Петров**. Кукери в Пъдарево, Бургаско, СбНУ, т.50, с.355, С., 1963 г.

6 **Т.Ив.Живков**. Цит.съч., с.58.

7 **А.П.Стоилов**. Фолклор във в.„Марица", Известия на народния етнографски музей в София, кн.1, год.4, 1926 г.

8 **Т.Ив.Живков**. Цит.съч., с.45-46.